

MUHAMMAD YUSUF IJODIDA QO‘LLANILGAN POETONIMLARNING LINGVOPOETIK, JIHATDAN TAHLIL QILISH TAMOYILLARI

Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich

Turan xalqaro universiteti O‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada lingvistik tushuncha hamda poetonimlar lingvopoetik, sifatida muhokama qilinadi asosiy element til madaniyatni tushunish. Buni aniqladi bu hodisani har tamomlana tahlil qilish yordam beradi til muhitining tabiati va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash tadqiqotsiz tahlil qilib bo‘lmaydi.

***Kalit so‘zlar:** metafora, onomastik, birliklar, poetonimlar, lingvopoetik, zoopoetonim, fitonim.*

ABSTRACT

The article discusses the linguistic concept and poetonyms lingvopoetic, as the main element of understanding language and culture. It is clear that a comprehensive analysis of this phenomenon will help to determine the nature and specific features of the language environment, which cannot be analyzed without research.

***Key words:** metaphor, onomastic, units, poetonyms, linguopoetics, zoopoetonym, phytonym.*

KIRISH

Bugungi kunda dunyo tilshunosligida badiiy matndagi onomastik birliklar (poetonimlar)ga oid tadqiqotlarda masalalarga yondashuvning ustuvorligi integrativ xarakterga ega ekanligidir. Ularda allyuziv nomlar, onomastik metafora, badiiy matnning onomastik ko‘lami, nomlarning intertekstuallik bilan aloqador jihatlari kabi muammolarni o‘rganish, shuningdek, onomastik birliklarning lingvopoetik, lingvokulturologik omillarini ochib berish dolzarblik kasb etadi.

Respublikamizda ham milliy o‘zligimizni anglash, xalq ma’naviyatini yuksaltirish, o‘zbek milliy va adabiy tili qo‘llanish doirasini kengaytirishga alohida e’tibor berilmoqdaki, natijada tilning xalq tarixi, madaniyati va ma’naviyatining o‘ziga xos ifodachisi, yuksak estetik qimmat hamda hadsiz ifoda imkoniyatlariga ega xazina ekanligi haqidagi oydin haqiqat barqarorlashmoqda.

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligida ayrim olingan ijodkor badiiy mahsullarida lingvopoetik yondashuvning takomillashuvi badiiy matni tashkil qiluvchi til birliklarini har tomonlama tadqiq qilish masalasini muhim ahamiyatga ega vazifalarbiriga aylanmoqda. Chunki har qanday til birligi badiiy matnda muallifning badiiy niyatiga xizmat qiluvchi bebaho vositaga aylanishi hamda o‘ziga

xos poetik qonuniyatlarni namoyon qilishi mumkin. Jumladan, onomastik birliklar ham bundan mustasno emas. O‘zbek nomshunosligida onomastik birliklar (poetonim)ning umumnazariy masalalari bo‘yicha bir qator tadqiqotlar yaratilgan bo‘lsa-da, ularning badiiy matndagi estetik vazifalari, lingvopoetik xususiyatlari maxsus tadqiq qilinmagan. Xususan, tilimizdagi kishi nomlari, turli geografik ob‘ektlarga qo‘yilgan nomlar badiiy matnda muayyan ob‘ekt nomigina bo‘lib qolmasdan, balki ijodkorning xilma-xil badiiy niyatlarini ta’kidlash uchun ham xizmat qiladi. Bu esa onomastik birliklarga nihoyatda boy tilimizning mazkur birliklar vositasida yuzaga keluvchi ifoda imkoniyatlarini aniqlash, o‘zbek badiiy matnlaridagi nomlarni xalqimizning tarixi, ma’naviy-madaniy qadriyatlarini bilan birgalikda o‘rganish muhimligini ko‘rsatadi. Dunyo tilshunosligining yangi ilmiy konhephiyalari asosida onomastik birliklarning badiiy matni shakllantirishdagi o‘rni va vazifalari, nomlarning nominativ vazifasidan tashqari ramziy ma’nolarni anglatishi, ularning lingvopoetik xususiyatlari, o‘zbek lingvomadaniyatida tutgan o‘rni kabi masalalarni tadqiq etish oldimizga qo‘ygan vazifamizdan hisoblanadi.

O‘zbek adabiyotshunos olimi Dilmurod Quronov o‘zining “Badiiyat sirlari” maqolasida: taniqli adabiyotshunos M.Baxtin eng oddiy jumladan to yirik adabiy asarlargacha – barchasini “nutqiy janrlar” tushunchasi doirasida sharhlar ekan, ularni jarayondagi bir zanjir deb hisoblaydi. Darhaqiqat, nutq jarayonida aytilgan gan mazmuniga so‘zlovchi bunga qadar aytgan gaplar (kengroq qaralsa, so‘zlovchining bu gap ay tilgunga qadar shakllangan shaxsiyati) ham, boshqa muloqot ishtirokchilari aytgan gaplar ham ta’sir kiladi. SHunga qaramay, muayyan gapda so‘zlovchining o‘sha onda ongiyu qalbidan kechgan uy-hislari, modeligina mujassamlashadi. Demak, muayyan gapni butunning (nutk jarayonining) qismi sifatida ham, alohida yaxlit sifatida ham tushunishimiz mumkin¹, deya ta’kidlagan. Mazkur fikrlar, tabiiyki, badiiy asarga ham to‘liq tegishlidir. Konkret asarni ham muallifning butun ijodi va davr adabiyoti kontekstida, ham alohida olingan holda tushunish mumkin. Xuddi gapga o‘xshash, konkret asarda ham ijodiy jarayon – san’atkorning ijod onlaridagi uy-hislari, unga o‘sha lahzalarda ayon bo‘lgan olamu odam mohiyatining modeli akslanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishiga ko‘ra, badiiy adabiyotda badiiy obrazni, xoh u jonli, xoh u jonsiz ramzlarni jonlantirishda otlarlar, atamalar yoki atoqli otlardan samarali foydalaniladi. Badiiy matnlarda qahramon ismi, adabiy personajlar nomi, joy nomlari, davr, asarlar, predmet ma’lum davr nomlari atoqli otlar bilan nomlanadi.

¹ Куронов Д. [Бадият сирлари // Тафаккур. - 1998. – № 1. – Б. 78-83.](#)

Xususan rus tilshunos olimi A.Nikonov “Personaj ismi – badiiy obrazni yaratuvchi vositalardan biri bo‘lib, u personajning ijtimoiy mansubligini, milliy va mahalliy koloriti: o‘ziga xos belgisini xarakterlaydi, agar voqealar o‘tmishda sodir bo‘lgan bo‘lsa tarixiy haqiqatni yaratishi mumkin”, deb ta’kidlaydi². Ushbu fikrda, asosan badiiy asardagi atoqli otlar va ijtimoiy sharoitlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikka e’tibor qaratilgan, badiiy matn tuzilishidagi xususiyat esa mustaqil birlik sifatida ifodalangan poetonimlarga qaratilgandir. Poetonim bu – (yunoncha) “she’riy san’at” va “ism” – adabiy asarda qo‘llaniladigan har qanday atoqli ot³.

Darhaqiqat, poetonimning ma’no maydoni faqatgina kontekstlarda namoyon bo‘ladi, poetonim esa badiiy matnning yopiq dunyosidir. Uzoq yillar davomida badiiy matnda atoqli otlarni belgilashda adabiy antroponim asosiy termin bo‘lib hisoblangan. Antropoetonim yunoncha “odam” va poetonim) – badiiy asarda tilga olingan lirik qahramon, personaj, badiiy ifodaning sub’ektidir.

Badiiy asar tilini o‘rgangan tilshunoslar tadqiqotlar avvalida adabiy antroponim deganda faqatgina muallif tomonidan yaratilgan atoqli otlarnigina nazarda tutishgan. Badiiy asarlarda personajlarning nomlari sifatida ishlatilgan aniq tarixiy shaxslarning atoqli otlari bundan mustasno bo‘lgan. Keyinchalik badiiy obrazlarni jonlantirishda ishtirok etadigan barcha atoqli otlarni adabiy antroponimlar nomi bilan o‘rganildi.

Badiiy asardagi atoqli otlarning barcha bo‘limlariga mos keluvchi universal termin sifatida tanlash zarurati paydo bo‘lganligi sababli poetik onomastika uchun poetonim termini tanlab olingan.

Poetonim terminining mazmun mohiyatini kengaytirish talab etilgan. “Onomastik terminologiya lug‘ati” da uning quyidagi ma’nolari beriladi: poetik nom (poetonim) – stilistik va ideologik vazifasini xarakterlovchi xususiyatga ega badiiy adabiyotdagi unsurdir. O‘ylab topilgan ismlar toifasiga kiradi, ammo odatda yozuvchilar tomonidan aniq mavjud bo‘lgan nom – ismlar qo‘llaniladi⁴.

Ta’kidlanishicha, badiiy matn ijodkorning dunyoni, voqelikni obrazli-estetik idrok qilishi mahsuli sifatida paydo bo‘ladi. Badiiy matnning yaratilishi ham, uning uzi ham, badiiy butunlik sifatida o‘quvchi (tinglovchi) tomonidan tushunilishi, idrok etilishi xam murakkab estetik faoliyatdir⁵.

O‘zbek tilshunosligida maydonga kelgan ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan badiiy asar tilini umumiy tamoyillar asosida lingvopoetik taxlil olib borilganda, O‘zbekiston xalq shoiri Muhammad Yusufning estetik butunlik sifatidagi badiiy asarlarining mohiyati va mahoratini xolis baholash mumkin bo‘ladi.

² Никонов В. А. Имя и общество. – Москва, 1974. – С. 234.

³ Силаева Г.А. О содержании понятия “литературный антропоним” // Русская ономастика. Рязань, 1977. – С. 152.

⁴ <http://imja.name/poehtonimy/termin-poehtonim.shtml>

⁵ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.148.

Keyingi yillarda dunyo filologlarining diqqat markazida bo‘lgan masalalardan biri onomastik birliklarning badiiy matndagi o‘rni masalasidir. Bu borada onomastik birliklarga badiiy matnning ko‘pqatlamliligini ta‘minlovchi poetik vosita sifatida yondashilgan bir qator tadqiqotlar yaratildi. O‘zbek tilshunosligida badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari, muayyan bir ijodkorning tildan foydalanish mahorati kabi masalalar maxsus o‘rganilgan. Jumladan, I.Mirzaev, A.Nurmonov, N.Mahmudov, M.YAqubbekova hamda M.Yo‘ldoshevlarning tadqiqotlari ilmiy-nazariy jihatdan muhim ahamiyatga ega⁶.

Tilshunoslikda poetik onomastika masalasi, onomastik birliklarning badiiy matndagi vazifalari, prehedent nom, onomastik metafora, “so‘zlovchi” nomlar, allyuziv nomlar mohiyati hamda badiiy matnning onomastik ko‘lami tadqiq qilingan ilmiy tadqiqotlarda onomastik birliklarga badiiy matnning ko‘pqatlamliligini ta‘minlovchi poetik vosita sifatida yondashilgan⁷. Ularda nomlarning badiiy asardagi vazifalari xususida fikrlar bildirilgan. Jumladan, ayrim tilshunoslar nomlar badiiy matnda nominativ vazifa bilan bir qatorda tavsifiy, g‘oyaviy, estetik va ramziy vazifalarni bajaradi, deb hisoblasa, ayrim ishlarda nomlarning o‘xshatish vazifasida kelishiga asosiy e‘tibor qaratilgan, ba‘zilarida metaforik ma‘no kasb etishi alohida vazifa sifatida ko‘rsatilgan.

Ma‘lumki, qadimiy poetika fanining tilshunoslikka tatbiqi natijasida bu boradagi tadqiqotlar samarasi ham, qamrovi ham benihoya kengayib ketdi. Hatto ishlar shu darajada takomillashdiki, XX asr avvalida o‘rtaga tashlangan fikrlar etilib, o‘tgan asr oxirida poetikaning maxsus turi – lingvopoetika paydo bo‘ldi. Onomastik birliklarning lingvopoetik tadqiqi fanlararo hamkorlik tamoyiliga asoslangan bo‘lib, bunda badiiy matn, poetika va tilshunoslikning xususiy muammosi hisoblangan onomastika sohasi muayyan maqsad asosida o‘zaro birlashadi. Soha terminologik tizimidagi asosiy terminlardan biri “poetonim”dir. “Poetonim” termini ilk bor 1956 yilda V.M.Mixaylov tomonidan qo‘llangan bo‘lib, mazkur termin mohiyatan “badiiy

⁶ Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1992; Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдли. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 3-жилд. – Б. 163; Махмудов Н. Ойбек шеърятдаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – № 6. – Б. 48-51; Шу муаллиф. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – № 4. – Б. 34-36; Шу муаллиф. Шайхзода сўзининг лингвопоэтикасига чизгилар / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 12-17; Якуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2005; Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Шу муаллиф. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009; Каримов Қ. «Кутадғу билиг» асаридида учрайдиган шахс номлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1967. – № 2. – Б.42;

⁷ Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967; Шу муаллиф. Ономапоэтика или «говорящие имена» в литературе. – Ташкент: Фан, 1978; Гаррапова Г.Х. Поэтическая ономастика прозы Мухаммета Магдеева: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000

asarda qo‘llangan har qanday ism”ni ifodalash uchun ishlatilgan⁸. Keyinchalik S.I.Zinin ushbu terminga alohida diqqat qaratgan va bir qator tadqiqotlar olib borgan. Mazkur tadqiqotlar ayni soha terminologiyasini tartibga solgani, “poetonim” sifatida har qanday onomastik birlik emas, balki badiiy yuki, poetik qimmatli bor nomlarga tushunilgani bilan ham muhim. S.I.Zinin poetik yuki bor shaxs nomlarini “poetik antroponim”, poetik yuki bor joy nomlarini “poetik toponim” hamda ayni xususiyatli hayvon va qush nomlarini esa “poetik zoonim” deb atagan⁹. Bizningcha ham, badiiy matndagi har qanday nom emas, balki ijodkor badiiy niyatini yoritishga xizmat qilgan nomlar poetonim termini ostida o‘rganilishi maqsadga muvofiq. Chunki ayni termin onomastik birliklardan yasaladigan poetonimlarning ichki turlarini nomlashda ham qulaydir. Biz tilshunos olimi Dilrabo Andaniyazova fikrlariga qo‘shilgan holda, poetik yukli shaxs nomlariga nisbatan “antroponim” emas, balki “antropoetonim”, hayvonlarga atab qo‘yilgan nomlar uchun “zoopoetonim”, joy nomlariga nisbatan “topopoetonim” tarzidagi sof sohaviy terminlarni qo‘llash sohaga oid terminlarni bir qadar tartibga solishga yordam beradi, degan fikrlari¹⁰ tarafdorimiz. Olima ta’kidicha, onomastik birliklar badiiy matnda onomastik metafora, allyuziv nom, “so‘zlovchi” nom kabi lingvopoetik vazifalarda keladi. Shuningdek, bu birliklar ijodkorning sub’ektiv munosabatini ifodalab keluvchi, matni shakllantiruvchi vosita hamdir. Nomlarning yuqoridagi vazifalari badiiy matnda boshqa lingvopoetik vositalar qatorida muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon adabiyotining buyuk namoyandalari adabiy merosida, har bir millatning taniqli shoir yoki yozuvchisining har bir she’riy, nasriy, dramatik asarlardagi poetonimlar ijodkorning o‘ziga xos badiiy tafakkuri va iste’dodi qirralarini namoyon etadi.

“Koinot qachonlardir bir nuqtaning, bir zarraning portlashidan paydo bo‘lgan, deyiladi. Agar shu fikr to‘g‘ri bo‘lsa, poetik so‘z, ya’ni she’riyatning mohiyatida lohududga sochilib ketgan koinotni to‘plab, sidirib, yana o‘sha nuqtaning ichiga sig‘dirish istagi yotadi”, – deydi Ramiz Ravshan. Va, shoirning zimmasidagi qutlug‘ vazifa haqida gapirib: “har bir asl shoir Tangrini o‘z ona tilida tasvirleydi va haqiqiy shoir Tangri diydorini tilab, qushday, qanot qoqa-qoqa, o‘z tilining osmonini kengaytiradi”, -deydi. Qushning qanot qoqishidan ohang yaraladi, kuyga aylanadi,

⁸ Калинин В.М. Поэтика собственных имен в произведениях романтического направления: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Донецк, 1987. – С. 4.

⁹ Зинин С.И. Имена персонажей в художественной литературе и фольклоре / С.И. Зинин, А.Г. Степанов // Антропонимика. – М., 1970. – С. 330–355

¹⁰ Анданиязова Д.Р. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.12.

soʻzga aylanadi. Shu bepoyon osmon qushlarga va shoirlarga armugʻon qilindi, deya bejiz aytilmaydi¹¹.

Oʻzbek shoiri Muhammad Yusuf badiiy soʻz olamidan maydonga kelgan har bir sheʼridagi poetonimlarda shoir hayoti davomidagi kuzatishlari, quvonchu iztiroblari, hayajoni, ruhiy tushkunliklari, baxt va baxtsizliklari, yorugʻ olam va insoniyat taqdiri borasidagi oʻy-mulohazalari, qomusiy bilimi, cheksiz-chegarasiz zakovati oʻz ifodasini topgan.

SHoir ijodining badiiy olamida poetonimlar katta oʻrin tutadi. Masalan, *rayhon* fitonimi “jannat hidi”, “olamdagi tengsiz ifor” maʼnosida qoʻllash oʻzbek badiiy nutqida anʼanaga aylangan boʻlib, buni quyidagi misolda koʻrish mumkin:

Rayhon hidlaringni

Yoʻllaringa sep...

YOki

Boʻyi rayhon yurtimning

Qadrin bilib yurdimmi.

Kulganda shod...

Oʻzbek tilida *rayhon* (fitonim) poetonimi oʻzida “oʻta shirin hidli”, “jannat ifori”, “tengsiz iforli” kabi maʼno yukini oʻz zimmasiga olgan holda, M.YUusuf qalamida falsafaning tildagi umumiylik va xususiylik kategoriyasining voqelanishiga guvoh boʻlamiz. SHoir sheʼr bagʻishlagan shaxsning oʻzigagina xos barcha individual ijobiy hususiyatlari shu birgina soʻzga mujassam eta olgan. “Sen xushboʻy ayolsan”, “suluvlikda tengsizsan”, “goʻzalligingni tengi yoʻq” kabi anʼanaviy taʼrif va sifatlashlardan qochib, ular zimmasidagi poetik mazmun yukini birgina “rayhon” poetonimi zimmasiga yuklagan va oʻzbek tili badiiy uslubi uchun oʻziga xos yangi, yaʼni “rayhon hid” birikmasini yaratib bera olgan.

Sheʼrdagi “rayhon” poetonimining yana bir vazifasi sifatida ularning allyuziv nom sifatida qoʻllanib, matnlarda katta hajmli axborotni ixcham shaklda ifodalash imkoniyatini yuzaga keltira olgan.

ADABIYOTLAR ROʻYHATI (REFERENCES)

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 22 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – Xalq soʻzi, 2017 yil 23 dekabr. 258-son.
2. Quronov D. [Badiiyat sirlari // Tafakkur. - 1998. – № 1. – B. 78-83](#)
3. Yoʻldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – B.148.
4. <http://imja.name/poehonimy/termin-poehonim.shtml>

¹¹ Юлдашев М. Муҳаммад Юсуфни англаш //ЎзДСМИ хабарлари. – Тошкент,2020. №3(15). – Б.28-30.

5. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.148.
6. Мирзаев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1992; Нурмонов А. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати // Танланган асарлар. 3 жилдли. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 3-жилд. – Б. 163; Махмудов Н. Ойбек шеърятдаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1985. – № 6. – Б. 48-51; Шу муаллиф. Абдулла Қаҳҳор хикояларининг лингвопоэтикасига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1987. – № 4. – Б. 34-36; Шу муаллиф. Шайхзода сўзининг лингвопоэтикасига чизгилар / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 12-17; Якуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2005;
7. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Шу муаллиф. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фан. д-ри ... дисс. – Тошкент, 2009;
8. Каримов Қ. «Қутадғу билиг» асарида учрайдиган шахс номлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1967. – № 2. – Б.42;
9. Магазаник Э.Б. Поэтика имен собственных в русской классической литературе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1967; Шу муаллиф. Ономапоэтика или «говорящие имена» в литературе. – Ташкент: Фан, 1978;
10. Гаррапова Г.Х. Поэтическая ономастика прозы Мухаммета Магдеева: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000
11. Калинин В.М. Поэтика собственных имен в произведениях романтического направления: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Донецк, 1987. – С. 4.
12. Зинин С.И. Имена персонажей в художественной литературе и фольклоре / С.И. Зинин, А.Г. Степанов // Антропонимика. – М., 1970. – С. 330–355.
13. Анданиязова Д.Р. Бадиий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2017. – Б.12.
14. Юлдашев М. Муҳаммад Юсуфни англаш //ЎзДСМИ хабарлари. – Тошкент,2020. №3(15). – Б.28-30.